

Gereben Ferenc

Magyar olvasáskultúra a Kárpát-medencében

Mi történt az ezredforduló után?

Bevezetés

Azt a feladatot kaptam, hogy próbáljam összegezni a Kárpát-medencében élő (hazai és külföldi) magyarság olvasáskultúrájának legfőbb vonásait, ahogy azt ma látjuk. A feladat nehézségét az jelenti, hogy az ezredforduló táján voltak az utolsó olyan reprezentatív felmérések, amelyek több ország (Magyarországon kívül Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyarságára is kiterjedtek, és amelyek egységes szempontrendszer alapján a sajtó- és könyvolvasás jelenségeit is részletesen, behatóan vizsgálták.¹ Ennek a felméréssorozatnak eredményeiről, kisebb-nagyobb részletességgel, több ízben beszámoltam (Gereben 2004, 2010²), és az eredményeket egy önálló kötetben is bemutattam (Gereben 2005). Bár a kelet-közép-európai rendszerváltozások után a határon túli magyar olvasáskultúra feltérképezése szinte azonnal megkezdődött³, jelen esetben arra törekszem, hogy az átfogó ezredfordulós felmérések tekintve alapnak, az azokhoz mért, a 2000-es években bekövetkezett változásokról adjak számot. Ez a törekvésem ugyanakkor jelentős akadályba ütközik, mert az ezredforduló óta több ország magyarságára azonos szempontok alapján kiterjedő reprezentatív vizsgálatok az olvasási szokásokkal vagy nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak. Ezért jórészt olyan kisebb felmérések eredményeire kell hagyatkoznom, amelyek egy-egy lakóközösség, klub, iskola stb. tagjait, illetve tanulóit kérdezték meg kérdőíves vagy interjú módszerrel szabadidős elfoglaltságaikról, médiafogyasztásukról, számítógép-használatukról, sajtó- és könyvolvasásuk gyakoriságáról, legutóbbi olvasmányaikról, kedvenc szerzőikről stb. Ezek a részvizsgálatok (jobbára egyetemi szakdolgozatok) a maguk 100–400 fős mintáikkal általában az adott közösség tekintetében reprezentativitásra törekedtek, de ez nem mindig sikerült. Az ezredfordulós adatfelvételek 18 éven felüli felnőtt-mintáitól eltérően a későbbi kisebb felmérések közül több csak a fiatal felnőtteket (egyetemistákat), vagy a középiskolás korosztályokat vizsgálta. Annak ellenére, hogy a korábbi eredményekkel való összevetés lehetősége csorbát szenved, ezek fontos üzeneteket hordozhatnak a jövőben várható társadalmi olvasási jelenségekről, tehát korlátaik ellenére van információs értékük. Az újabb részvizsgálatokat tekintjük a 2000-es évek határon túli magyarok olvasáskultúráját⁴

bemutató kép különböző pontjain elhelyezkedő mozaikkockáknak: hiányos és hézagos lesz ez a kép, de talán e részletek alapján felsejlik valami az egészből.

Olvasáskultúra és identitástudat

Az olvasás önmagában is érdekes és fontos téma. Fontosságát erősíti személyiségépítő, érték-háztartásunkat, szociális kultúránkat, kreativitásunkat stb. gazdagító hatása, amelyet a kultúrhistoria könyvtárnyi irodalma hangoztat. Jelen esetben az ad különös hangsúlyt témánknak, hogy *kisebbségben* (egy többségi nemzet közegében) élő közösség olvasáskultúrájáról van szó.

A Kárpát-medencében élő magyar nemzetrészek önazonosság- és összetartás-tudatának, vagyis identitásának legfőbb pillére – szociológiai vizsgálatok sora bizonyítja ezt – az *anyanyelv*, és az anyanyelv kulturális övezete: az irodalom, a művészetek, a hagyományok, az anyanyelvi vallásgyakorlás stb.⁵

Görömbei András konkrétan a határon túlra került nemzetrészek oldaláról – mint identitást védő intézményt – elemzi visszatérően az irodalom szerepét (Görömbei 2003). Ennek az irodalomnak az olvasása – illetve általában véve az olvasás (azon belül pedig elsősorban az *anyanyelvi olvasás*) – az anyanyelv-használatnak kitüntetett, magas szintű formája, amely nem véletlenül mutat jól mérhető kapcsolatot is az identitástudat milyenségével és minőségével.⁶

Ennek a kapcsolatnak az említett öt országban végzett, kérdőíves adatfelvételekre támaszkodó részletes összefüggésrendszerét már több ízben táblázatosan is szemléltettem⁷, ezért most csak a legfontosabb tanulságokat szeretném összefoglalni. Ezredfordulós tapasztalataink szerint akik számára a nemzeti közösséggel való kapcsolatteremtés csak *töredékesen* vagy *sehogy* nem sikerült, illetve akik ezt teljes *közömbösséggel* kezelték, vagy számukra ez pusztán *negatív* élményt jelentett, azok nagy eséllyel az olvasáskultúrának a legdeficitesebb fokozataihoz tartoztak: könyvet nem vagy keveset olvastak, s ha igen, főleg kommerciális és pusztán praktikus igény szinten tették. A „*természetes adottságként*” definiált – meglehetősen reflektálatlan – önazonosság-típusról (amely szerint az identitás egyszerűen „beszületés dolga”), szintén a kevésbé színvonalas olvasói teljesítmények közé ágyazódott be. A pozitív érzelmekre támaszkodó, domináns módon *emocionális* beállítódású identitáskategóriához – a rendszeres olvasók mellett – már inkább a kevésbé gyakori olvasók vonzódnak, és azok, akiknek ízlésvilágához a romantikus és a hatásosságra, a „nagy irodalom” látszatára törekvő, ún. bestseller irodalom dominanciája áll közel.⁸ A *kulturális* elemekkel (anyanyelv, művészetek, hagyomány, történelmi emlékek stb.) átszőtt identifikációs típus holdudvarában megjelenő olvasási teljesítmények – meglehetősen logikus módon – egyenletesen magas színvonalúnak mutatkoztak. A *cselekvően vállalt, az azonosságtudat megőrzését feladatnak tekintő* identitástípusba tartozó kérdezettek – mindegyik vizsgált régióban – ugyancsak sokat (vagy a kevesnél többet) olvastak, és többnyire a régebbi és az új értékes irodalom, illetve a színvonalasabb szórakoztató irodalom elkötelezettjei.

Vagyis az olvasáskultúra mennyiségi, minőségi mutatói szoros szálakkal látszanak kapcsolódni az identitástudathoz, azon belül a nemzeti azonosságtudathoz: *a gyenge olvasói teljesítmények inkább a negatív vagy közömbös identitástudattal*

*hajlamosak társulni, az aktív és értéktelített olvasói magatartás pedig főleg a nemzet tudat pozitívabb, tudatosabb és egyúttal differenciáltabb formációit vonzzák.*⁹

Az olvasói tevékenység tehát a kisebbségi létformán belül az önazonosságtudat olyan „gyakorlóterének” tűnik, amelynek a hétköznapi életből való esetleges kiszorulása az önidentifikáció igényét és erejét is gyöngítené.

Sajtótermékek olvasása

A különböző típusú sajtótermékek olvasásáról az 1. táblázat tájékoztat, összevetve négy ország felnőtt magyar népességének ezredfordulós adatait. A napilapok esetében rendelkezünk 2007-ből való, ugyancsak reprezentatív felnőtt mintáktól származó összehasonlító adatokkal, az MTA ún. „Kárpát panel 2007” projektje¹⁰ révén. Mielőtt összehasonlítanánk a különböző országokban élő magyarok teljesítményét, meg kell jegyeznünk, hogy mind a napilapok, mind a hetilapok, mind pedig a folyóiratok olvasottsága Magyarországon a nyolcvanas évekhez viszonyítva az ezredfordulóra jelentősen (15–25%-kal) visszaesett, és érzékelhetően csökkent az egyes sajtótípusok olvasásának gyakorisága is. (A gyakoriság csökkenése, főleg a hetilapok esetében, az ezredforduló után is folytatódott, lásd: Nagy–Péterfi 2006.) Ezek után nem lehet meglepő az 1. táblázatból kiolvasható tapasztalatunk, hogy mindhárom sajtóműfajnak az ezredfordulón Magyarországon volt a legkisebb olvasótábora, és a napilapok esetében ez az állítás (Erdélyt leszámítva) 2007-ben is érvényes volt.

Az ezredfordulón a Kárpát-medence felnőtt magyarságának mintegy kétharmada-háromnegyede volt napilapolvasó. (A „Kárpát panel 2007”-es adatai szerint az újságolvasók aránya nagyjából tartotta a pozícióját, Felvidéken és Vajdaságban azonban csökkent.) A hetilapok (és Felvidéken a havilapok is) egy-másfél évtizede kifejezetten magas (80-90%-os) olvasottságnak örvendhettek. Az érdeklődés további alakulásáról reprezentatív adataink nincsenek; kisebb (lokális, illetve régi-) felmérések azonban részben lanyguló, részben bulvárosodó érdeklődést sejtetnek. (Erre még visszatérünk.)

Az 1. táblázat lehetőséget nyújt a *nyelvválasztás* tanulmányozására is: vagyis hogy a különböző típusú sajtótermékek olvasása milyen mértékben történik anyanyelven, azon belül kizárólag (vagy túlnyomórészt) magyarul.¹¹ A sajtótermékek olvasási nyelvvel kapcsolatosan – az ezredfordulón – a következő alaptendenciákat tapasztaltuk:

1. Általában a határon túli napi-, heti- és havilap-olvasók nagyobb része (több mint fele) kizárólag, illetve főleg magyarul szokta olvasni a sajtótermékeket az ezredfordulón. (Ez az állítás leginkább a kárpátaljai magyarokra igaz, és kivételesen nem áll a felvidéki havilap-olvasókra.)
2. Ha a határon túli, nagyoobbrészt (vagy legalább felerészben) anyanyelven olvasók arányát (az 1. táblázat celláinak alsó sorában található első adatot) összevetjük a magyarországi százalékos arányokkal, akkor kiderül, hogy a különböző sajtótermékek *magyar nyelven történő olvasása is elterjedtebb volt a határon túl, mint Magyarországon.*
3. A *folyóiratok (havilapok)* esetében még azoknak az aránya is magasabb volt határon túl, akik túlnyomórészt vagy kizárólag magyarul olvasnak. (Lásd a **félkövérrel** szedett számadatokat!)

4. A dominánsan anyanyelvi sajtóolvasásban általában Kárpátalján mértük a legmagasabb, Felvidéken a legalacsonyabb arányszámokat; a vajdasági magyarok az újság- és folyóirat-olvasás terén a felvidékiekhez, a hetilapok túlnyomórészt magyar nyelvű olvasásában – élenjáró adattal – a kárpátaljaiakhoz állnak közel.

1. táblázat

Magyar nemzetiségű* felnőtt népesség különböző sajtótermékeket (és ezen belül magyar nyelvűeket) olvasó hányada négy (2007-ben öt) országban (1999–2007)
(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sajtótermékek olvasása	Magyarország 2000**	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000	Kárpát panel 2007***
Szokott <i>napilapot</i> olvasni Ebből magyarul (is), illetve főleg magyarul	63	79 68 – 42	78 72 – 61	68 62 – 45	62; 70; 78; 64; 53
Szokott <i>hetilapot</i> olvasni Ebből magyarul (is), illetve főleg magyarul	64	88 79 – 48	79 74 – 62	87 81 – 67	Nincs adat
Szokott <i>folyóiratot (havilapot)</i> olvasni Ebből magyarul (is), illetve főleg magyarul	29	82 70 – 34	67 63 – 51	55 49 – 32	Nincs adat

* Magyarországon: magyar állampolgár

** Magyarországon nem kérdeztünk rá a sajtóolvasás nyelvére.

*** Itt az általában vett újságolvasókról van szó, az olvasás nyelvtől függetlenül. Az adatok az országok, illetve régiók következő sorrendjében állnak: Magyarország, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság, Erdély. („Kárpát panel 2007”: 268, 93, 148, 218, 32)

A sajtótermékek olvasásának a határon túli magyarok körében észlelt *rétegspecifikus* vonásait összefoglalva – ezredfordulós vizsgálataink eredményei alapján – megállapíthatjuk, hogy a különböző periodikumok olvasására a fiatal-középkorú és kvalifikáltabb szellemi foglalkozású rétegek hajlamosabbak, ugyanők (főleg ha lokálisan is kisebbségben vagy egyenesen szórvány-helyzetben élnek) olvassák leginkább az ország többségi nyelvén íródott sajtótermékeket (akár magyar lapokkal együtt). *A dominánsan anyanyelvi sajtóolvasással leginkább az idősebb (folyóiratok esetében inkább középkorú) nyugdíjas és szellemi foglalkozású, valamint a tömbmagyar területen élő rétegekben találkoztunk.* Mindez azt jelenti, hogy a környező országok magyar kisebbségi sajtójának (és a határon túl is olvasott magyarországi sajtótermékeknek) – különösen Szlovákiában és a szórványokban – egyre inkább számolniuk kell az adott országban többségi nyelvén írt lapok konkurenciájával. Az idősebb értelmiségiek, valamint – ha olvasnak egyáltalán sajtót – a nyugdíjasok ugyan még kitartanak magyar lapjaik kizárólagos használata mellett, de a *fiatalabb, képzetlenebb rétegek körében egyre inkább hódít a többnyelvű, sőt a kizárólag többségi nyelvű sajtóolvasás.*

A többségi nyelven írt lapok már a „Kárpát panel 2007”-es felméréseiben, a legolvasottabb sajtótermékeket ismertető listákon (főleg a felvidéken és vajdasá-

gin) is észlelhető, de a későbbi szűkebb körű felmérések eredményei tovább árnyalják a képet.

A *szlovákiai* magyar egyetemi hallgatók körében két olyan felmérés is készült, amely kitért a (sajtó)olvasási szokásokra is. Az egyiket Lampl Zsuzsanna szociológus készítette 2007-ben a *komáromi és a nyitrai* egyetem magyar hallgatói körében.¹² Úgy találta, hogy túlnyomó többségük olvas sajtótermékeket, és elsősorban magyar nyelven (*Új Szó, Vasárnap, Új Nő, Szabad Újság* stb.) De jelentős részük – főleg a nyitraiak – szlovák lapokat (*Novy Cas, Sme* stb.) is olvas (Lampl 2008: 78–79). Egy másik, a *pozsonyi* magyar egyetemisták körében 2008–2009-ben készített kérdőíves felmérés¹³ szerint mintegy kétharmaduk olvasott különböző sajtótermékeket. A napi- és hetilapolvasók közel fele inkább magyarul, nagyobbik fele jórészt vegyesen (magyarul és szlovákul vagy egyéb idegen nyelven), illetve kifejezetten idegen nyelven olvasott. Az egyensúly a havilapok–folyóiratok esetében borul fel igazán: ezek olvasói között a domináns anyanyelvűség kifejezett (mintegy egyharmadnyi) kisebbségbe szorult, feltehetőleg a nemzetközi szakfolyóiratok használatának tulajdoníthatóan (Horváth 2009: 46–47).

A jelenhez közelebb lépve, 2011-ben az ugyancsak felvidéki *Szőgyén* községben készült kérdőíves felmérés a 15 évesnél idősebb lakosság körében.¹⁴ Az egyetlen szlovákiai magyar napilapot, az *Új Szót* a kérdezettek egyharmada szokta olvasni. A legnépszerűbb hetilap a *Vasárnap* (9%) volt, amelyet a *Szabad Újság* követett (7%), és a katolikus hetilap, a *Remény* (5%). A szlovák lapokat csak a helyi értelmiség olvasta, a *Sme* 3 százalékot kapott (Porubszky 2012: 46–47).

A következő, ugyancsak 2011-es vizsgálat mélyinterjú módszerrel készült *Pozsony környéki*, magyarok által (is) lakott *falvakban*, vegyes házasságban élő magyar asszonyok és férfiak megkérdezésével.¹⁵ Idézem a dolgot egy tanulságos részletét, amely nem csak a periodikumok, hanem általában a média és a kulturális termékek nyelvének megválasztásáról, és a választás motívumairól szól:

„Feltettem azt a kérdést is, hogy *az utóbbi időben miket olvasott és milyen nyelven?* Többnyire magyar újságot, magyar könyveket olvastak. Azonban akik szlovákul végezték a középiskolát, ők szlovákul is szeretnek olvasni, mert gyorsabban megy nekik.

– *Igazából a középiskola számít. Aki magyarba járt, az megmarad magyar-nak. Aki szlovákba járt, annak már nehezebbre fog esni minden, ami magyar.* (Nő, szül.: 1970, Fél.)

Azon interjúalanyaim esetében, ahol a családban a szlovák a kommunikációs nyelv, ott a könyv, tévé, újság nyelve is szlovák. Az idősebb korosztály, akiknek már unokáik is vannak, inkább fordulnak *magyar* könyv, újság és tévécsatorna felé. A fiatalabbakra (1960 után születettek) inkább a szlovák nyelvű olvasmányok stb. dominanciája jellemző. Kíváncsiságból rákérdeztem néhány fiatalabb interjúalanyomnál, hogy a Facebook közösségi portál milyen nyelven van beállítva számukra. Szomorúan vettem tudomásul, hogy a szlovák nyelvet használják. Választásukat a fiatalabbak azzal magyarázzák, hogy Szlovákiában élnek, és emiatt is a szlovák hírekre kíváncsiak, és nem a magyarra. Legtöbbjük olvasási aktivitása kimerül a (többnyire szlovák nyelvű) sajtótermékek átböngészésében...” (Szalay-Hodován 2012: 27)

Most nézzünk meg néhány *vajdasági* adatot.

A bácskai *Tóthfalun* 2005 nyarán végeztünk – a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán – kérdőíves felmérést.¹⁶ A tóthfalusi napi- és hetilap-olvasási arányszámok a vajdasági átlagtól csak kevéssel maradnak el, a folyóiratok olvasásában azonban jelentősen. A dominánsan anyanyelvi napi- és hetilapolvasás terén viszont – színmagyar faluról lévén szó – Tóthfalu messze meghaladja a vajdasági átlagot (Botás 2007). Vajdaság-szerre 2007-ben a *Magyar Szó* című napilap (52%), a *Családi Kör* című hetilap (18%) és a *Blic* című szerb napilap (6,5%) volt a legnépszerűbb (Gábrity Molnár-Rác 2007:148); Tóthfaluban pedig (2005-ben) a *Magyar Szó* (69%), a *Családi Kör* (49%), a *Hét Nap* (27%), a *Kiskegyed* (11%) és az *Új Kanizsai Újság* (5%) (Botás 2007).

A *zentai* Identitás Kisebbségkutató Műhelynek a vajdasági ifjúság körében végzett 2008-as felmérése¹⁷ a szerb *Blic* olvasását 14 százalékosnak mérte – a vajdasági átlagot jelentő 6,5 százalékkal szemben –, ráadásul a fiatalok rendszeresebben olvassák a szerb lapot, mint a *Magyar Szót* (Badis 2008/b). E felmérés nyomán megfigyelhető a *fiatalosság (főleg anyanyelvi) sajtótermékek iránti apadó érdeklődése* is: a napi- és havilapokat mintegy tíz százalékkal kevesebb fiatal olvassa, mint az ezredfordulós vajdasági átlag; a hetilapoknál a visszaesés már egyenesen drámai: 27 százalékos. (Badis 2008/b.)

Erdélyből a kétezres évek középiskolai felmérések hírére hozták. Tordán¹⁸ 2007-ben, Marosvásárhelyen¹⁹ 2009-ben, Csíkdánfalván²⁰ 2010-ben végeztek kérdőíves felmérést szakdolgozatot író kolozsvári, illetve csíkszeredai egyetemi hallgatók. Mindegyik középiskolában koedukált osztályok működtek, de *Tordán* a vizsgálat (amely a kérdőívek kitöltése mellett az olvasás témájának közös megbeszélését is jelentette) főleg a lányokra koncentrált. Az említett beszélgetés egyik tapasztalatát a dolgozatíró így összegzi:

„Beigazolódott még egyszer az, ami a kérdőívek válaszaiból is körvonalázódott, hogy a fiatal lányok nagy számban szeretnek ifjúsági lapokat, női magazinokat olvasni, és szívesebben lapoznak fel divatmagazinokat, mint bármilyen könyvet. Szívesen nézegetnek színes képekben gazdag lapokat, ahol az írott információ mennyisége minimális...” (Ladányi 2007: 48–49.).

A *marosvásárhelyi* középiskolás diákok érdeklődése intenzívebb és szélesebb körű, bár gyanítható, hogy a magazinok körükben is (főleg a lányok esetében) nagyon népszerűek. Mintegy kétharmaduk szokott heti- és havilapokat olvasni, napilapot kb. háromnegyedük. A fiúk a rendszeres újságolvasásban vezetnek, a lányok gyakrabban forgatják a havilapokat. (Itt gyanakszunk a magazinokra!) (Csontos 2010: 37–39.). A *csíkdánfalvi* szakközépiskolásokról megtudjuk, hogy meglehetősen intenzív sajtóolvasók: 70 százalékuk mondta, hogy naponta olvas újságot; magazinokat – legalább heti rendszerességgel – mintegy kétharmaduk. A sajtó által felkínált témák közül leginkább az egészséges életmód érdekli őket, második helyen a bulvár és az aktuális hírek állnak. (Ez utóbbiak azonban főleg akkor, ha nem politikával foglalkoznak.) Ezután a reklámok, majd a tudományos témák következnek. A diákok negyötödének (!) családjában előfizetik, illetve rendszeresen vásárolják a *Csíki Hirlapot*. 73 százalékuk saját maga is szokott időnként lapot venni,

elsősorban a *Story Magazin*, a *Nők Lapját*, a *Diákabrákot* és a *Bravo*-t.) (Kovács 2010:24–30.) Tehát a sajtó iránti erdélyi (tegyük hozzá: középiskolás fiatalok körében mért) érdeklődés viszonylag széles körűnek, ugyanakkor meglehetősen felszínesnek, bulvár-színezetűnek mutatkozik.

Könyvolvasás – ellenszélben

Az újságolvasás és általában az olvasás természetesen nem légüres térben zajlik, hanem az egyre jobban kibontakozó „élménytársadalomban”²¹, egy olyan „pörögős”, bulvárosodó világban, ahol idő- és energiárfordításainkért, véleményünkért, gazdasági, kulturális, politikai döntéseinkért és főleg a pénztárcánkért komoly versengés folyik. Ez a társadalmi közeg egyre inkább a Magyarország határain kívül élő magyarokra is érezteti hatását, és komoly kihívást jelent kisebbségi identitásuk megélése, megőrzése és továbbadásának eltökéltsége számára.

A szabadidő újrafelosztásáért versengő médiumok népszerűségéről – öt ország magyarságára vonatkozóan – a „Kárpát panel 2007” projekt (lásd 10. jegyzet!) tudósít.²² Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy mind az öt ország magyarságának körében a *televízió* a legnépszerűbb médium (a felnőtt népesség 95–98%-ára kiterjedően); ezt a *rádió* követi (60–80%) és harmadikként (Kárpátalján szinte holtversenyben a rádióval) következnek a már tárgyalt *napilapok*. Ugyanakkor elmondható, hogy a rádiózásra fordított napi átlagos idő (nyilván a háttérrádiózás elterjedtsége miatt) mindenütt meghaladja a tévénézés időtartamát. A legnézettebb és leghallgatottabb adók között domináns szerepet kaptak a kereskedelmi csatornák (leginkább Magyarországon és a Felvidéken, legkevésbé Erdélyben). A *számítógép-használat* 2007-ben a küllhoni magyar felnőtt társadalmaknak általában 25–35 százalékára terjedt ki, Felvidéken 54 százalék volt, Magyarországon pedig elérte a 60 százalékot. Az *internethasználat* adatai bizonytalanabbak, mert ahol volt otthoni internetcsatlakozás, az nem biztos, hogy a felnőtt interjúalany miatt volt. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy az internetet közel annyian használták, mint a számítógépet. Mindenesetre számolnunk kell azzal, hogy az eltelt négy-öt év alatt a televíziózás (legalábbis a fiatal rétegekben) visszaszorult, számítógép- és internethasználat gyakorlata viszont továbbterjedt.

Ezek után felmerül a kérdés: mi történt időközben a *könyvolvasással*? Magyarországon az utóbbi években és évtizedekben az olvasói magatartás jelentős mértékben megváltozott. A 2000-ben végzett magyarországi felmérésünk – 1985-ös reprezentatív vizsgálatunkhoz képest – jelentős *visszaesést* tapasztalt: a 18 éven felüli *könyvolvasók* (a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet elolvasók) aránya 64 százalékról 49 százalékra, az ún. *rendszeresen* (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 19-ről 12 százalékra csökkent. A 2005. őszi adatok pedig az olvasók arányának további csökkenéséről (40%-ra) vallanak (Nagy A.–Péterfi, 2006: 32).

Az ezredfordulós felmérési adatok alapján Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt korú magyarok 65–70 százalékát találtuk könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60-60 százalékát – tehát mindenütt többet olvastak, mint Magyarországon (49%). A rendszeres olvasók aránya határon túl és Magyarországon egyaránt 10–15 százalék között mozgott, az alsó küszöböt Kárpátalja és Vajdaság, a

felső Felvidék és Erdély mérte ki. Sajátos módon: a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás mutatkozott, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben; nem is beszélve az anyaországról, amely a Kárpát-medence leggyengébb olvasási teljesítményét nyújtja. Fogyatékos polgári értékvilággal társuló modernizációs folyamat egyfelől, polgári értékeket ápoló premodern állapotok másfelől – többszörösen is ellentmondásos helyzet kontúrjai rajzolódnak ki!

Ami az ezredforduló óta eltelt éveket illeti: éljünk a lehetőséggel, hogy *Zetelaka*²³ és *Tóthfalu* (lásd 16. jegyzet!) képében van egy megkutatott székelyföldi nagy- és egy bácskai kisközség, ahol az ezredfordulás vizsgálat minden fontosabb olvasási kérdés feltehetően A 2. táblázat az összehasonlítást nemcsak a vajdasági átlaggal, hanem más országok magyar falvainak adataival is lehetővé teszi.

A táblázat tanúsága szerint Tóthfalu felnőttkorú lakosságának 43 százaléka bizonyult könyv olvasónak. Falusi helyszín lévén várható volt, hogy elmaradnak a 60 százalékos vajdasági átlagtól, de elmaradnak a székelyföldi község, Zetelaka 55 százalékos könyv olvasói hányadától is; viszont megelőzik a magyarországi különböző nagyságrendű községeket. A rendszeres könyv olvasás terén minden vizsgált helyszínhez képest nagy Tóthfalu deficitje. Az ezredforduló táján Erdély olvasási mutatói voltak a legjobbak a Kárpát-medence magyar nemzetrészei közül, így a Tóthfalu–Zetelaka „párharc” eredménye nem kelthet túl nagy meglepetést.

2. táblázat²⁴

Könyv olvasók százalékos aránya a felnőtt falusi lakosság körében

	Tóthfalu (Vajdaság) 2005	Zetelaka (Székelyföld) 2002	Magyarországi falvak (2000)	
			2000 lakos alatt	2–10 000 lakos
Könyv olvasók	43	55	35	37
Ebből: rendszeres könyv olvasók	4	13	8	11

A zentai Identitás Kisebbségkutató Műhely már említett 2008-as, a *zentai* ifjúsági találkozóhoz készült felmérése (lásd 17. jegyzet!) képet adott a könyv olvasás helyzetéről is. Mivel az ifjúsági minta csaknem háromnegyede középiskolai vagy főiskolai tanuló volt, nem lehet meglepő, hogy a könyv olvasók aránya lényegesen magasabb (kb. 90%-os) a vajdasági (60%-os) átlagnál, és hogy a rendszeres olvasók aránya is mintegy kétszerese volt a régiós átlagnak (Badis 2008/b), bár ehhez némi kétségek társulnak.²⁵

Továbbra is a Vajdaságban maradva, a magyarkanizsai könyvtárosoknak a még fiatalabb (7–18 éves) korosztályra és két falura kiterjedő kisebb méretű kérdőíves vizsgálata²⁶ szerint a könyvek presztízse–olvasottsága erősen csökkenőben van, a televízió és a könyv közül a gyerekek egyértelműen az előbbit részesítik előnyben. A jövőre nézvést ezek nem túl biztató jelzések. Bár az adat nem általánosítható, mégis figyelemre méltó: a megkérdezett gyerekek közel négyötöde azt mondta, hogy – iskolai kötelezettségein kívül – mindössze éves gyakorisággal szokott könyvet olvasni (Vörös 2003: 314).

Nézzük most a fenti, falusi adatokat tartalmazó táblázatunk másik terepét: *Erdélyt!* A már említett középiskolai vizsgálatok évekkal a zetelaki felmérés után készültek (2007–2010). Igaz, csak egy ifjúsági réteget: a középiskolai tanulókat vetették górcső alá, de ez nagyon fontos réteg: a tizenéves fiatalok körében tapasztaltak előre vetítik a jövő felnőtt olvasójának szellemi profilját! Arra a kérdésre, hogy „szeretsz-e olvasni?“, a megkérdezett *tordai* (lásd 18. jegyzet!) gimnazisták (fiúk és lányok együtt) 57 százaléka válaszolta azt, hogy nem(!). E sajátos tapasztalatot árnyalva kiderült, hogy a kedvelt szabadidős elfoglaltságaik sorában az olvasást a tévézés, a számítógépezés–internetezés és a zenehallgatás, valamint a sport is megelőzte. Szemléletes képet ad a tordai középiskolások (itt csak a lányok) értékrendjéről egy érdekes kérdésre adott válaszuk. A kérdés lényege az volt, hogy télen egy jól fűtött hegyi házacskába mit vinnének magukkal. A dolgozatíró így összegzi tapasztalatait: „*A hegytetőn való tartózkodásukat mobiltelefon, számítógép, valami olvasnivaló nélkül – kihangsúlyozták, hogy természetesen nem könyv –, kényelmes párna, szív formájú gyertya, kirakós- és társasjáték, (...) testápoló, tükör; egy édes kis háziállat, virágok és fésű nélkül szinte egyikük sem tudja elképzelni.* (Ladányi 2007: 49–50).

A 2009-es *marosvásárhelyi*, nagyobb létszámot megmozgató, és csak a 11. osztályos (17–18 éves) diákokat megcélzó felmérés (lásd 19. jegyzet!) a szabadidős tevékenységeket úgy vizsgálta, hogy népszerűségük összevethető legyen Nagy Attila 2001-es, magyarországi középiskolások körében végzett felméréseivel (Nagy 2003). Csontos Annamária a 21 szabadidős tevékenység kedveltségi rangsorában 14. helyen találta a szépirodalom olvasását, 17. helyen a szakirodalmat és 18. helyen az újságolvasást. (A magyarországi diákok közt már 2001-ben ennél jóval rosszabb pozíciója volt a könyvolvasásnak, igaz, hogy az újságolvasásnak pedig valamivel jobb. Nagy 2003:20). Az olvasásnál jóval kedveltebb időtöltésnek bizonyult a kirándulás, a zenehallgatás, a számítógépezés és a diszko. Érdekes, hogy a tévézés épp csak hogy népszerűbb az olvasásnál: a jelek szerint a közelmúltban Erdélyben is lezajlott a fiatalok átáramlása a televíziótól a számítógéphez. (Naponta 80%-uk szokott számítógépet használni, és csak 45%-uk tévézni!) A marosvásárhelyi középiskolások a számítógépet elsősorban csevegésre, másod- és harmadsorban már internetes olvasásra, illetve tanulásra használták. A szerző fordított arányosságot észlelt a könyvolvasás és az internetezés gyakorisága között, de figyelmeztet az új idők új jeleire is:

„*Mivel a diákok 79,3 százaléka jelölte meg az interneten való olvasást a számítógép használat egyik módja közül, hajlamos vagyok feltételezni, hogy az olvasás egy része »átmentődött« az interneten való olvasásra.*” (Csontos 2010: 32).

Tegyük még hozzá, hogy a megkérdezett diákok egynegyede-egyötöde mondta, hogy *gyakran* szokott az interneten szépirodalmat, szakirodalmat, illetve újságot olvasni. Végül a szerző (a magyarországi kutatások kritériumait alkalmazva) összehasonlítja a marosvásárhelyi diákok könyvolvasási gyakoriságát a 2001-es magyarországi középiskolások adataival, amelyből ismét kiderül, hogy a marosvásárhelyi diákok azért még most is valamivel gyakrabban olvasnak, mint az ezredforduló gimnazistái Magyarországon.²⁷ Meg kell említenünk, hogy kínálkozik egy másik összehasonlítás is: Nagy Attila 1991-ben *Székelyudvarhelyen* is végzett kér-

dőíves felmérést, épp a marosvásárhelyi diákokkal azonos korú (17 éves) középiskolások között.²⁸ Nagyon tanulságos lenne a rokon közegű 1991-es és 2009-es adatok részletes összehasonlítása! Mivel a két felmérés lényegében azonos kérdésekkel és kategóriákkal dolgozott, segítségükkel külön tanulmányt lehetne írni arról, hogy az erdélyi magyar fiatalok könyv- és olvasáskultúrája hogyan változott a rendszerváltás utáni két évtized során. Most csak annyit említek meg, hogy az 1991-es székelyudvarhelyi adatokhoz képest az olvasás gyakorisága (és presztízse) 2009-ben *földcsuszamlásszerű csökkenést* mutat.²⁹

Harmadik, egyben a legfrissebb, a *csíkdánfalvi* (lásd 20. jegyzet) szakközépiskolában készült felmérés (Kovács 2010) szerint a 14–18 éves tanulók közül *naponta* 86 százalék szokott tévézni, 54 százalék használja az internetet, és csak 18 százalék szokott naponta olvasni – tehát itt „vidéken” a számítógép még nem győzte le a televíziót, mint ahogy főtebb a nagyvárosban tapasztaltuk. De mindkettő legyőzte az olvasást: a megkérdezett középiskolásoknak csak 57 százaléka szokott szabadidejében könyvet olvasni, a többi vagy kizárólag sajtót olvas vagy semmit! (Igaz, az utóbbiak csak 3%-ot tesznek ki.) A rendszeresnek mondott gyakori (havonta legalább egy könyvet) olvasók aránya – amennyire a más kritériumok szerint strukturált adatokból megállapítható – mintegy 15 százalékos, vagyis jóval kevesebb, mint amivel Marosvásárhelyt találkoztunk.

Lampl Zsuzsanna *felvidéki* (komáromi és nyitrai) magyar egyetemisták között végzett 2007-es felmérésében (lásd 12. jegyzetet!) a kulturális fogyasztást vizsgálva úgy találta, hogy egyértelmű prioritást a tömegszórakoztató intézmények, rendezvények (bevásárlóközpontok, kocsimák stb.) élveztek, legkevésbé hangversenyeket és a színházat látogatják (bár mindkét városban van színház!), és kevesen járnak rendszeresen moziba és könyvesboltba is – vagyis meglehetősen kevesen igénylik a magas kultúra termékeit. És ami a könyvolvasást illeti:

„a hallgatók háromnegyede az elmúlt évben a tankönyvön kívül más könyveket is olvasott. Ugyanakkor egynegyedük semmit sem olvasott vagy nem emlékszik rá, hogy hány könyvet olvasott, ami előző kutatási tapasztalatainkból kiindulva nem azt jelenti, hogy képtelenek fejben tartani a töméntelen sok elolvasott könyv számát, hanem inkább elegánsabb leplezése a nem olvasásnak.” (Lampl 2008: 75).

Meg kell jegyeznünk, hogy ezredfordulós reprezentatív felvidéki felmérésünkben a diplomások között csak 5 százaléknál kevesebb nem olvasót találtunk, amihez képest kifejezetten soknak tűnik a jövőbeni kisebbségi magyar értelmiségiek között imént talált 25 százalékos hányad! Folytatva az összehasonlítást, az olvasás gyakorisága is csökkenőben van: az 1999-es felmérés felvidéki magyar diplomásainak 31 százaléka volt rendszeres könyvolvasó, szemben a komáromi egyetemisták 20, a nyitraiak 23 százalékaival.³⁰

Másik, a *pozsonyi* magyar egyetemisták körében készült 2008–2009-es felmérés (lásd 13. jegyzetet!) valamivel nagyobb olvasói aktivitást tapasztalt (a pozsonyi minta egyharmada bölcsész volt!); itt csak a válaszadók egytizede került a nem olvasók közé; és az olvasók az elmúlt évben átlagosan 6,9 könyvet (ebből 5,7-et magyarul) olvastak (Horváth 2009: 50). Ez adat jó közepesnek tűnik, de ha az ol-

vasási aktivitást a (kisebbségi) értelmiséggé válás valamilyen szimbolikus aktorának tekinthetjük, nem lehetünk elégedettek.³¹

A felvidéki *Szógyén* 15 éven felüli lakosai (lásd 14. jegyzet) közül 2011-ben mindössze két százalék bizonyult rendszeres könyvolvasónak, és csaknem fele-részüket (46%) – úgymond – nagyon ritkán olvas. A „bevallott” nem olvasókkal is számolva, a kérdezettek bő kétharmada a könyvektől meglehetősen nagy távolságban éli életét, és ez az állapot a vajdasági Tóthfalu olvasói arányszámaira (lásd 2. táblázat) emlékeztet (Porubszky 2012:45).

Kárpátaljáról eddig keveset beszéltünk, mert csak egy olyan lokális felmérés adatai ismertek számunkra, amely – nagyon közvetetten – foglalkozik az olvasás témájával is. Egy 2010-ben, *Beregrákoson* végzett kérdőíves vizsgálatról van szó, amely a 16 éven felüli magyar lakosokra terjedt ki.³² A dolgozatíró Elisabeth Noelle-Neumann nevelési értékesztjét alkalmazta, amelynek használata – mivel az olvasáskultúrával kapcsolatos item-eket is tartalmaz – a magyarországi olvasáskutatásban eléggé elterjedt.³³ A szerző következőképpen összegzi tapasztalatait:

„A felsorolt 16 érték közül legtöbbször az egészséget, a lelkiismeretes munkavégzést, a pénzzel való (takarékos) bánásmódot és az udvariasságot jelölték be. A sort a tévé tudatos használata, az olvasás (»örömet találni a könyvben, szívesen olvasni«), a művészet szeretete, és végül a politika ismerete zárta. Azt gondolom, sokat elárul Kárpátalja csonka társadalmáról a fenti értéksor. A hátul végzett értékek tipikusan az értelmiséghez köthetők. Ez pedig a leghiányosabb csoportja a (...) kárpátaljai magyar közösségnek. (...) Kitérnek a fenti eredményekből az általános szegénység és a szociális helyzet bizonytalansága.” (Némethy 2011: 28).

Visszatérve az ezredfordulós felmérésünkhöz, vizsgáljuk meg most *Kárpát-medencei* viszonylatban, hogy a magyar könyvolvasók *milyen nyelven* szoktak olvasni. Megállapíthatjuk, hogy *a határon túli olvasmányok többsége anyanyelven íródott*, de az országok magyarsága között elég nagy különbségek mutatkoztak. A szlovákiai magyarok körében például mintegy kétharmados volt azoknak a könyvolvasóknak az aránya, akiknek elmúlt évi olvasmányai túlnyomó többségben (91–100%-ában) magyar nyelvűek voltak, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya 80 százalék körül mozgott. Tehát már az ezredfordulón a szlovákiai magyarok olvasták a legtöbb nem magyar (értelemszerűen főleg szlovák) nyelvű könyvet.

A „réteg-otthonosságot” illető alapvető tendenciák a határon túli vizsgáladások kezdetei óta változatlanok: az olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szórványhelyzetben élők körében hajlamos leginkább eltolódnia a többségi népnyelve felé, míg az alacsonyabb iskolázottságú csoportokban és a tömbmagyar vidékeken élők között tetőzik a magyar nyelvű olvasmányok aránya. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kisebbségi magyar értelmiség zöme a többségi népnyelven olvas: az ezredfordulón 70–75 százalékuk (Szlovákiában 60%) magyarul olvasta éves olvasmányanyagát.

Az olvasmányok nyelvét a nyelvhasználat egyéb színtereivel összevetve azt tapasztaltuk, hogy a nyelvválasztási szokások erősen kapcsolódnak egymáshoz: az

olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben élnek.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával. Úgy tapasztaltuk, hogy az olvasott könyvek túlnyomó többségére kiterjedő teljes anyanyelvi dominancia inkább a ritkábban olvasókra jellemző, míg a magyar könyvek szolidabb többségi aránya (51–90%) – nyilván összefüggésben e kategória magasabb végzettségű réteg-háttérével – főleg a rendszeres könyvolvasók körében fordult elő. Tehát *az olvasmányok többnyelvűsége kedvezni látszik a gyakoribb könyvolvasásnak* (és fordítva), *egészen addig a mértékig, amíg az idegen nyelv az anyanyelvet nem kezdi háttérbe szorítani.* (A magyar nyelvű olvasmányok 26–50%-os, és főleg a 25% alatti kategóriája már ismét gyengébb olvasási teljesítménnyel járt együtt.) Vagyis a kisebbségi magyar olvasáskultúrára nem okvetlenül a „tisztá” nyelvhasználati formák hatnak termékenyítőleg, hanem az *anyanyelv-domináns, de a más nyelvek által közvetített (szakmai és kulturális) értékekre is nyitott beállítódás.* (Az összefüggés többségi helyzetben, például Magyarországon is működik: a magyaron kívül más nyelvet is ismerők lényegesen nagyobb arányban bizonyultak könyvolvasónak, azon belül rendszeres olvasónak, mint a csupán egy nyelven olvasók. Gereben, 1998: 54).

Korábban már említettük egy *Pozsony környéki falvakban* végzett interjú vizsgálat (lásd 15. jegyzetet!) tapasztalatát. Elevenítsünk fel egy rövid részletet az olvasás nyelvének megválasztásáról. Mint látni fogjuk, a magyar tannyelvű középiskola mutatkozik igazi vízválasztónak, amely még a vegyes házasság (az interjúalanyok mind vegyes házasságban éltek!) ellenében is érvényesíteni tudja anyanyelven olvastató hatását.

„Ki kell emelni azokat, akik magyarul végezték el a középiskolát, mert az ő esetükben korosztályi határvonalat nem lehet felállítani. Ők inkább számoltak be arról, hogy még mindig magyar könyveket olvasnak, és filmeket is szívesebben néznek meg anyanyelvükön. Ki kell emelni, hogy ezeknek az interjúalanyoknak a beszámolóiból egyértelműen az derült ki – összehasonlítva a többiekkel – hogy ők többet is olvasnak, és mindezt anyanyelvükön teszik.”
(Szalay-Hodován 2012: 27–28)

Végül pillantsunk bele Dobos Ferenc nagyszabású kutatási jelentésébe, amely alapvetően a határon túli magyarság asszimilációs jelenségeivel foglalkozik ugyan, de amelyben olvasási trendek is szerepelnek, mégpedig négy ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) magyarságára vonatkozóan. A dolgozat fontos jellemzője, hogy adatai időbeli – az 1996 és 2011 közötti másfél évtizedet átívelő – összehasonlítási lehetőséget is biztosítanak.³⁴ (Az olvasás mennyiségi mutatójaként egy, a *magyar nyelvű könyvolvasás* gyakoriságát kifejező átlagpontszám³⁵ szerepelt, az olvasás minőségére a jelentés nem tért ki.) A vizsgálat legfőbb tanulsága az volt, hogy minden relációban (tehát a négy régióban, és a két iskolatípus esetében) – csekély kivételtől eltekintve – a *szülők és a gyermekek anyanyelvű olvasás-gyakorisága 1996 és 2011 között egyaránt nagymértékben csökkent.* A csökkenés a gyerekeket magyar iskolába járató szülők között is kimutatható, de az ő ol-

vasásgyakorisági mutatóik még így is meghaladják a többségi iskolába járó gyerekek szüleiét. Ami pedig a gyerekeket illeti, nemcsak a magyar nyelvű, hanem általában (különösen a Felvidéken) a többségi nyelvű könyvek iránt is kisebb az érdeklődésük, mint az 1996-ban megkérdezett gyerekeknek.

A vizsgálat az anyanyelvi kulturális aktivitás egyéb területeire is kiterjedt, így a magyar nyelvű istentiszteletek és a magyar kulturális és történelmi ünnepek látogatására. Ezek esetében előfordultak pozitív tendenciák is (pl. az istentiszteletek kárpátaljai; a magyar kulturális és történelmi rendezvények vajdasági látogatottságát illetően), de a Felvidéken az anyanyelvű kultúrához való ragaszkodás minden területen csökkenni látszik, ami a *felvidéki magyarság kulturális identitásvesztésének aggasztó méretére* hívja fel a figyelmet (Dobos 2011:56–66).

Olvasói érdeklődés és ízlés

Előrebocsátjuk, hogy az olvasói érdeklődés milyenségét főleg az aktuális (legutóbbi) olvasmányok népszerűségi listáin, illetve a teljes aktuális olvasmányanyag („olvasmányszerkezet”) strukturális összetételén szokta lemérni az olvasáskutatás; az olvasói ízlésről pedig elsősorban a „kedvenc” írók és olvasmányfajták, valamint a nagy olvasmányélmények listái tájékoztatnak.

Magyarországon az olvasás minőségi (az olvasói érdeklődést és ízlést fémjelző) mutatói az utóbbi évtizedekben legalább olyan mértékű visszaesést valószínűsítenek, mint a már bemutatott mennyiségi adatok. Magyarországon másfél évtized alatt a *legutóbbi olvasmányok* között a XX. századinál régebbi (romantikus és realista) *klasszikus* irodalom aránya jelentősen csökkent, a *szórakoztató* irodalom aránya pedig növekedett. Emelkedett az elolvasott *ismeretközlő* könyvek aránya is.

A magyarországi helyzetnél szélesebbre, határon túlra is áttekintve induljunk ki ismét az ezredfordulós felmérésorozat eredményeiből. Az összehasonlításból az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább Magyarország határain kívül, a kommercialitásokat (lektúr, bestseller, kaland, horror stb.) pedig Magyarországon preferálták. A non-fiction és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés. Tehát az ezredfordulón *a kisebbségben élők körében kedveltebb volt az értékesebb irodalom, és erősebb a hagyományörző attitűd*, mint az anyaországban.

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti megoszlását vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az ezredfordulón határon túl mindenütt magasabb volt a magyar szerzők aránya, mint az anyaországban; az amerikai (jórészt bestseller-) szerzőké viszont alacsonyabb. Vagyis *határon túl jobban ragaszkodtak a magyar szerzőjú könyvekhez, a nemzeti irodalomhoz*.

Eddig az olvasmányanyag egészének összetételét elemeztük, most konkrét szerzőnevekkel szeretnénk illusztrálni az olvasói érdeklődést jellemző Kárpát-medencei tendenciákat. A magyarországi – több évtizeden végigvonuló – olvasmánylisták elemzésétől most eltekintünk, de álljon itt a határon túli vizsgálatokkal kb. egy időben: 2000-ben készült felmérés legolvasottabb szerzőinek – bestseller-írók által uralt – 10 fős élmezőnye: *D. Steel, R. Cook, Lőrincz L. László, Jókai Mór, Moldova György, W. Smith, V. Fable, H. Courths-Mahler, Dallos Sándor, S. King*. A 2005-ös

országos reprezentatív TÁRKI–OSZK-vizsgálat magyarországi olvasottsági listája alaptermészetében nem változott, de – pozitív irányban – kissé színesebbé vált: *D. Brown, D. Steel, Jókai Mór; Wass Albert, Rejtő Jenő, Moldova György, Trvtko, Vujić, Lőrincz L. László, Kertész Imre, Márai Sándor* (Nagy–Péterfi 2006: 33).

A 3. táblázat tanúsága szerint az ezredfordulón a Kárpát-medence magyarok által lakott népesebb szegleteiben még mindenütt Jókai vezetett az olvasottságban, és bár a listák zömében elég szép számban képviseltette magát a szórakoztató irodalom is, a nemzeti klasszikusok néhány nagy alakja mindenütt (de leginkább Erdélyben) megtalálható volt. És ugyancsak Erdélyben jelentős szerepet kaptak a régió saját, immár klasszikusnak mondható írói: Tamási Áron és Sütő András is.

3. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői
reprezentatív magyar minták felnőtt könyv olvasói körében**

Sor- szám	Erdély (1998)		Kárpátalja (1999)		Felvidék (1999)		Vajdaság (2000)	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	5,8	Jókai M.	4,6	Jókai M.	3,6	Jókai M.	6,8
2.	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,5	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,4
3.	Mikszáth K.	1,8	Mikszáth K.	2,3	Cook, R.	2,2	Steel, D.	3,1
4.	Móricz Zs.	1,8	Szilvási L.	2,0	Rejtő J.	1,4	Gárdonyi G.	2,3
5.	Gárdonyi G.	1,7	Dumas, A.	1,7	Dallos S.	1,2	Móricz Zs.	2,3
6.	Rejtő J.	1,4	Mitchell, M.	1,2	Mitchell, M.	1,2	King, S.	2,0
7.	Petőfi S.	1,2	Nemere I.	1,2	Móricz Zs.	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Steel, D.	1,1	Gárdonyi G.	1,2	Christie, A.	1,0	Kosztolányi D.	1,7
9.	Sütő A.	1,1	Móricz Zs.	1,2	Berkési A.	0,9	Mikszáth K.	1,7
10.	Tamási Á.	0,9	Berkési A.	0,9	Heller, J.	0,9	Cook, R.	1,4

Nézzük meg, hogy – újabb, több országra kiterjedő, reprezentatív felmérés hiányában – mit tudhatunk az ezredforduló utáni olvasói érdeklődés változásairól. Kezdjük a *Vajdasággal*. A 2005-ös *tóthfalusi* felmérés (lásd 16. jegyzet) felnőtt válaszadói a leginkább olvasott szerzők konzervatív dominanciájú, de meglehetősen vegyes listájával szolgáltak: *Gárdonyi Géza, Biblia, Wass Albert, D. Steel, Molnár Ferenc, S. King, Petőfi Sándor, M. Mitchell, Fekete István* (Kövesdi, 2006). Feltűnő Jókai visszaszorulása, Wass Albert „vajdasági íróvá” (is) válása, a Biblia élre-törése. Mint már az ezredfordulón is, főleg D. Steel ostromolta itt is a klasszikusok népszerűségét.

Az aktuálisan legolvasottabb szerzők listája a *zentai* 2008-as ifjúsági vizsgálatban (lásd 17. jegyzetet) már másképpen alakult: az élre *J. K. Rowling* került, őt *S. King, P. Coelho*, valamint *D. Brown* és *D. Steel* követi, és csak utánuk bukkan fel néhány magyar klasszikus (Badis 2008/b). Az ezredfordulós képhez mért jelentős „profilváltásban” összemosódik az idő múlásának a szerepe, meg annak a ténynek a hatása, hogy a vizsgálat célközönsége egy átlagtól jelentősen eltérő karakteres (fiatal tanuló) réteg volt. De mindkettő afelé mutat, hogy a magyar irodalom, és azon belül a *nemzeti klasszikusok népszerűsége csökkenőben van, helyüket egyre inkább az irodalom globális szórakoztatóipara veszi át.*

És nem csak a Vajdaságban! A felvidéki egyetemi hallgatók közül a *pozsonyiaktól* sikerült információkat szerezni aktuális olvasmányaikról, illetve ezek legnépszerűbb szerzőiről. A 2008–2009 telén készült felmérés (lásd 13. jegyzetet!) szerint a fiatalok a következő íróktól olvasták a legtöbbet: *J. K. Rowling, Dan Brown, P. Coelho, Kertész Imre, Jókai Mór, R. Cook, J. R. R. Tolkien, J. Austen, A. Christie, Rejtő Jenő, Móricz Zsigmond*. (Horváth 2009:51). Amint látható, az értelmiségi szerepre készülő magyar egyetemisták az ezredfordulós felvidéki szerzőlistában (3. táblázat) is már meglévő bestseller-vonulatot erősítették fel és egyben „aktualizálták” (pl. Mitchell-t D. Brown-ra cserélték) – a nemzeti klasszikusok rovására.³⁶

A felvidéki *Szögyénben* – a falusi olvasók általában hagyományörzöbbségek – a 2011-es felmérés (lásd 14. jegyzetet!) *Jókait* és *Mikszáthot* találta – csekély főlényvel – legolvasottabb szerzőknek, de őket már inkább csak az idősek olvasták, *Berkesi Andrással* együtt. A fiatalabb korosztályok felé haladva olyan nevek bukkanak fel, mint *P. Coelho, W. Smith, Lőrincz L. László, F. J. Kinslow, S. Meyer, J. K. Rowling*. (Porubszky 2012: 45–46).

Az ezredfordulón (lásd a 3. táblázatot!) az *erdélyi* felnőtt olvasók listája volt a leghagyományörzöbbségek, egyúttal esztétikai értelemben a legszínvonalasabb. (Igaz, hogy a legrégebbi is: az adatfelvételre 1998-ban került sor, és amint látni fogjuk, az időtényezőnek fontos szerepe van az olvasói érdeklődés alakulásában.) A *zetelaki* falu-felmérés (lásd 23. jegyzet!) már 2002-ben a klasszikus irodalom olvasásának visszaesését, és a szórakoztató irodalom előretörését tapasztalta: a székelyföldi nagyközségben a legolvasottabb írónak – egy hajszállal *Wass Albertet, Jókait* és *Gárdonyit* is megelőző – *Danielle Steelt* találtuk. (Éhmann, 2008:156).

Az erdélyi középiskolások körében végzett későbbi felmérések is mutatnak komercializálódási jegyeket (főleg Tordán), de a XIX. és XX. századi magyar klasszikus irodalom még nem veszítette el oly mértékben az olvasottságát, mint a felvidéki és vajdasági ifjúság körében. A *tordai* középiskola diákjai (lásd 18. jegyzet!) szemében – ezt már korábban is tapasztalhattuk –, nincs igazán magas presztízse a könyvek. A felmérést vezető Ladányi Emese Kinga így summázza az olvasmányokra vonatkozó tapasztalatait:

„A magyar szerzők olvasottsága csökkenő tendenciát mutat. Ezzel szemben sokan olvasnak sztárregényeket: *Harry Pottert, Da Vinci kódot, Gyűrűk urát*.” (Ladányi 2007:42).

A legiskolázottabb szülői háttérrel rendelkező, és mai viszonylatban meglehetősen sokat olvasó *marosvásárhelyi* (17 éves) gimnazisták (lásd 19. jegyzet!) legutóbbi olvasmányainak szerzőlistája viszont kifejezetten impozáns: jól érződik rajta, hogy a gyerekek nem hiába járnak iskolába! A jelentős említésszámokat (29-től 3-ig) tartalmazó névsor – néhány közkedvelt bestseller-szerzőt leszámítva – a XIX. és XX. századi magyar és világirodalom rangos íróit tartalmazza: *Kosztolányi Dezső, S. Meyer, Madách Imre, Kuncz Aladár, Jókai Mór, Dosztojevszkij, Wass Albert, S. King, Németh László, J. Austen, B. Hrabal, Dan Brown* (Csontos 2010: 49). A *csikdánfalvi* mezőgazdasági szakközépiskola (lásd 20. jegyzet!) diákjainak csak legkedveltebb olvasmány-témáikat ismerjük: szépirodalom, egészséges élet-

mód, személyiségfejlesztés, nyelvkönyvek, vallás, történelem stb. A művészetek témaköre a lista végére sodródott (Kovács 2010: 20).

Az is látszik, hogy az olvasáskultúrának vannak olyan „végvárai” Erdélyben (és bizonyára másutt is), ahol a modernizációs folyamatok nem sorvasztották el teljesen az értékörző beállítódásokat. Ezek a beállítódások az olvasáskutató számára főleg akkor szoktak előbukkanni a divathullámok felszíni rétegei alól, amikor az iránt érdeklődik, hogy interjúalanyainak voltak-e *életre szóló olvasmányélményei*; vannak-e olyan *írók, akiket különösen kedvel, kifejezetten nagyra becsül* stb. Azok a „kedvenc”-listák, amelyek ilyen kérdések nyomán születnek, sokkal konzervatívabbak a „legutóbbi olvasmányoknál”. Előfordulhat, hogy már nem áll mögöttük aktuális olvasói érdeklődés, viszont szép és felemelő múltbéli élmények fűződnek hozzájuk. Ezek a listák mondhatni, az olvasás *virtuális múzeumai*. Érdemes megfigyelni, hogyan kerülnek be ebbe a „múzeumba” a fiatalkori olvasmányok mellé a közelmúltban megkedvelt olvasmányok és szerzők is.

Az utóbbi két évtized olvasásszociológiai vizsgálataiban (bárhol és bármely ország magyar közösségében végeztük), ha a *nagy olvasmányélmények* után érdeklődtünk, mindenütt az *Egri csillagok* vezette a listát, és *A kőszívű ember fiai* vagy *Az arany ember* követte, valamint többnyire a *Pál utcai fiúk*, helyenként a *Légy jó mindhalálig*. Nem volt ez másképp ezredfordulós felmérésünkben sem: de az említett klasszikus művek mögé minden régióban belopózott egy-két bestseller is a listára. (Magyarországon és a Vajdaságban az *Elfújta a szél*, Felvidéken Dallos Sándor Munkácsy-regénye stb.) Van némi érdekessége annak, hogy a vajdasági „kedvencek” 8. helyén az a *Szilvási Lajos* áll, akinek több évtizeden át tartó magyarországi népszerűsége a Kádár-rendszer letűntével foszlott szerteszét, illetve költözött át határon túlra (Gereben 2005:130,133).

Zetelakán 2002-ben (lásd 23. jegyzet) – bár az aktuális olvasmányok kommercializálódása már megkezdődött – sértetlenül állt még az életre szóló, nagy olvasmányélmények Gárdonyi- és Jókai-művek által vezetett panteonja, és a székely faluban nem bestsellerekkel, hanem Tamási *Ábelével* és Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című művével egészítették ki Gárdonyiékat (Éhmann 2008: 163). A másik falusi mintában, a vajdasági *Tóthfalun* (lásd 16. jegyzet) – a „legkedvesebb írók” 2005-ös listáján ugyancsak szinte kizárólag magyar klasszikusok szerepeltek (*Petőfi, Jókai, Arany, József Attila, Mikszáth, Gárdonyi, Ady, Móricz, D. Steel, Wass Albert*) (Kövesdi 2006). A névsor sajátossága, hogy kiugróan magas említésszámmal (45%) *Petőfit* állítja az élre, jelezvén egyúttal, hogy egy kisebbségi (falusi) közösségnek milyen nagy szüksége van olyan kulturális szimbólumokra, amelyeknek közismertségéhez és konszenzusteremtő erejéhez nem férhet kétség (annál inkább ilyen méretű olvasottságához).

A 2008-as *zentai* ifjúsági találkozó fiatal közönsége (lásd 17. jegyzetet) – mint láttuk – aktuális olvasmányai között egyáltalán nem részesítette előnyben a magyar klasszikusokat. Nagy olvasmányélményeik élén mégis az *Egri csillagok* állt, majd – a *Harry Potter*-rel holtversenyben – a *Pál utcai fiúk* következett. (Jókai-mű azonban itt sem került be az élmezőnybe.) Majd külön-külön rákérdeztek a nagyon kedvelt *magyar* és *nem magyar* szerzőkre. Az előbbieket lényegesen több említést kaptak, mint az utóbbiak. Érdekes, hogy a tanultabb vajdasági fiatalok olvasói panteon-

jában a legmagasabb talapzatra három klasszikus költő került: *Petőfi, József Attila* és *Ady*, és csak utánuk következett *Jókai, Móricz* és *Fekete István*, valamint még egy nagy költő: *Arany János*. Mivel az aktuális olvasmányok listáján nem találtuk nyomát költőknek, ismét arra kell gondolnunk, hogy egy olvasási múzeum „trezorjába” nyerhettünk betekintést, ahol olyan kincseket őriznek, amelyeket már nem használnak a hétköznapi életben, de megbecsülik őket. A külföldi kedvencek között is vannak „muzeális” jellegűek (pl. *Shakespeare*), de többségük már a kurrens olvasmánylistákról költözött át ide: *S. King, J. K. Rowling, Agatha Christie* stb. (Badis 2008/b).

Horváth Lilla a pozsonyi egyetemistáktól (lásd 13. jegyzet!) is begyűjtötte legkedvesebb szerzőik névsorát: *Jókai Mór, P. Coelho, Wass Albert, Márai Sándor, Móra Ferenc, Mikszáth Kálmán, Müller Péter, J. Austin, J. R. R. Tolkien, Móricz Zsigmond, J. K. Rowling, A. S. Exupery, M. Kundera, Rejtő Jenő* (Horváth 2009: 54). A lista láthatólag ötvözi az iskola és az újabb divatok által közvetített „kedvenceket”. (Kunderát vajon melyik „hullám” sodorta be a listára? Akármelyik, jó helye van ott!)

Az erdélyi középiskolásoktól is megkérdezték kedvenc íróikat. *Tordán*, a meglehetősen elbulvárosodott ízlésű 14–18 éves diáklányok (lásd 18. jegyzet!) „három kedvenc könyvéből” a klasszikus kánon áll össze: *Gárdonyi, Jókai, Móricz, Molnár Ferenc, Mikszáth* regényei, *Petőfi, Arany, Ady* versei. De korántsem csak magyar szerző könyvét mondták be (68 említés) a diáklányok: 17 említést kaptak a román szerzők (*Rebreanu, Sadoveanu, Caragiale*), és 50-et az egyéb külföldi írók: *Tolkien, D. Brown* és mások (Ladányi 2007: 42). Vagyis virtuális olvasási múzeumukban egyenlő arányban szerepelnek a magyar és nem magyar szerzők. (És ami külön érdekes: Ladányi szerint a külföldi bestseller-irodalom divatkönyveit sokszor románul olvassák a diákok, a román kiadás ugyanis általában olcsóbb a magyarnál.) A *marosvásárhelyi* gimnazistáknak (lásd 19. jegyzet!) már az aktuális olvasmányaik listája is meglehetősen értékcentrikus volt, így nem meglepő, hogy kedvenceik megválogatásában talán még igényesebbek: *Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Mikszáth Kálmán, P. Coelho, Rejtő Jenő, Wass Albert, Kosztolányi Dezső, S. Meyer, J. K. Rowling, Krúdy Gyula, J. Verne, A. Christie, Márai Sándor, D. Brown, Gárdonyi Géza*. A dolgozatíró szerint a legkedveltebb szerzők körülbelül egyharmada volt angol vagy amerikai (Csontos 2010: 46–47). *Csikdánfalván* (lásd 20. jegyzet!) a szakközépiskolások legkedveltebb íróinak rangsorában a kötelező házi olvasmányok szerzői vezetnek. Az első helyet *Jókai Mór* foglalja el, a válaszadók negyede vallotta azt, hogy ő a kedvenc szerzője. Őt követi *Wass Albert* 15 százalékkal, majd *Móricz Zsigmond* 13 százalékkal, és *Petőfi Sándor* 11 százalékkal. Utánuk *Gárdonyi Géza, Tamási Áron, Kosztolányi Dezső, Shakespeare, Rowling* következnek. A diákok egytizede nevezett meg külföldi szerzőt. (Kovács 2010: 24)

Összegzés

Célom a Kárpát-medencében élő magyarok olvasáskultúrájának – mint a kisebbségi identitásuk fontos megélési és megőrzési terepének – empirikus vizsgálatokon alapuló, de vázlatos bemutatása volt, különös tekintettel az ezredforduló óta bekövet-

kezett változásokra. Az ezredfordulón a magyarországi helyzethez képest a határon túl jobb olvasási teljesítményekkel: a napi-, heti- és havilapok, valamint a könyvek nagyobb arányú olvasásával, az irodalmi értékek és hagyományok iránti magasabb igényekkel (főleg Erdélyben) találkoztunk; az olvasmányok nyelvének megválasztásában pedig minden régióban (legkevésbé Felvidéken) az anyanyelv dominanciája érvényesült.

Az elmúlt évtized során nem készültek átfogó, az olvasás kérdését részletes taglaló szociológiai felmérések, ezért az utóbbi idők fejleményeiről csak lokális és rétegvizsgálatokból, valamint olyan szélesebb körű felmérésekből tájékozódhattunk, amelyek az olvasással csak érintőlegesen foglalkoztak. A kép tehát töredékes és egyenetlen, de meglehetősen egybehangzó tapasztalataik alapján a legfontosabb változási tendenciák mégis hitelesen felrajzolhatók.

A 2000-es években a sajtóolvasás mennyiségi mutatói valamelyest gyengültek határokon túl is, minőségi mutatói pedig a bulvárosodás jegyeit mutatják. Tovább erősödött az a tendencia, hogy a felnőtt fiatal korosztályok és a képzetesebb rétegek körében hódít a többnyelvű, sőt többségi nyelvű sajtóolvasás és médiafogyasztás. A média belső szerkezetének változása – főleg urbánusabb és fiatalabb rétegekben – a televízióról az internetre áthangolódó igényekben is megmutatkozik.

A könyvolvasás mennyiségével kapcsolatos információink – ahol időben összehasonlítható adatokra leltünk – mindenütt és minden rétegben *az olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának drasztikus csökkenéséről* tudósítottak. Ez a Magyarországon már elég régóta érzékelhető tendencia a külföldi magyarok körében is egyre inkább érezteti hatását. Igaz, arra is mutatnak jelek (főleg a fiatalabb rétegek körében), hogy az olvasási aktusok egy része nem enyészik el, hanem „át-költözik” a számítógépre és a világhálóra.

Ami pedig az olvasói érdeklődés és ízlés főbb változási tendenciáit illeti, Magyarország után a határon túli magyar olvasók körében is *egyre inkább teret veszít a klasszikus (XIX. és XX. századi) irodalom*, és általában a magyar szerzők olvasottsága. *Helyükbe mindenütt a globális könyves szórakoztatóipar szerzői lépnek*: valamennyi régióban, minden rétegben, csak eltérő arányban mindig ugyanazok. (*D. Steel, D. Brown, J. K. Rowling, R. Cook, S. Meyer* stb.) A lokális és a nemzeti olvasáskultúrának már inkább csak emlékével találkozunk az ún. „kedvenc”-listákon, ami azt jelenti, hogy az emberek (jórészt ifjúkori nagy klasszikus) olvasmányélményeiket megőrzik jó emlékezetükben, de már csak kevéssé olvassák. (Persze ezek a belénk épült, értékrendünkbe, identitástudatunkba bűvópatakként beszivárgó olvasói emlékek is fontosak lehetnek, főleg ha időnként utánpótlást is kapnak.) A hagyományos értékek társadalmi méretű folyamatosságát a családi szocializáció kívül az a tény teremtheti meg, ha a tanuló ifjúság is megkapja a maga pozitív – későbbiekre „elraktározható” – olvasmányélményeit az iskolában. Amennyire hiányos adataink betekintést engedtek ebbe a folyamatba, ez a funkció a határon túli magyar tannyelvű iskolákban eléggé eltérő határfokkal valósul meg. (Nem beszélve a többségi nyelven végzett iskolák esetéről!) Mindenesetre látszik, hogy külföldi magyar olvasáskultúrának vannak olyan fellegvárjai (például egy-egy jó középiskola), ahol a globális trendekkel szembenemelve eredményes értékőrző és értékteremtő munka folyik. A közeljövőben nagyon fontos lenne ezek feltérképezése, módszereik tanulmányozása és mintaként való prezentálása! Ez a munka nem tűr halasztást: a nemzetközi bestseller-irodalom már az ún. „kedvenc”-listákba is beférkőzött, és egyre több helyet követel magának.

Áttekintésünket az olvasás identitásőrző szerepének hangsúlyozásával kezdtük. Ha a korábbi és újabb identitáskutatások eredményeiről nem is volt módunk itt beszámolni, tudnunk kell, hogy az olvasáskultúra főntebb vázolt jelenségei mögött a kisebbségi nemzeti identitástudat jellegének, összetevőinek meglehetősen jelentős (az identitás gyengülésének, a többségi nyelvre és államnemzeti identitásra való áthangolódásának tüneteit is magába foglaló) változásai állnak („Kárpát panel 2007”; Dobos 2011). Mindez még fontosabbá avatja az olvasásszociológiai megfigyeléseinkből levonható – talán legfontosabb – tanulságot: *a kétnyelvűség és a kettős (kulturális) identitás csak akkor tudja gazdagítani, erősíteni az egyént és a közösséget, ha nem az asszimiláció kényszerű köztes állomásának, hanem az anyakultúrára alapozott nyitottság gesztusának tekinthető.*

JEGYZETEK

- 1 Ennek során Erdély (1998), Kárpátalja (1999), Felvidék (1999), Vajdaság (2000) és Magyarország (2000) felnőtt (18 éven felüli) magyar lakosságának (500 főtől 1000 főig terjedő) reprezentatív mintáin végeztünk kérdőíves felmérést a nemzeti, kulturális és (Tomka Miklós kérdéseivel) a vallási identitástudat témakörében. A Kárpát-medence kisebb-nagyobb, a magyarok által (is) lakott 244 településén a kérdezőbiztosok összesen 3839 kérdőívet töltöttek ki.
- 2 A Könyvtári Figyelő 2010/1. számában megjelent tanulmányban – a vajdasági magyarokra vonatkozóan – már a 2000-es évek vizsgálati eredményei is nyilvánosságot kaptak.
- 3 A kilencvenes évek felméréseiről – és ezek előzményeiről – lásd: Gereben (2005:17–26); valamint Katsányi (2000).
- 4 A határon „innen”, vagyis a magyarországi olvasáskultúra jelenlegi „fantomképét” másutt próbáltam megrajzolni (Gereben 2012:502–506), de a legkontúrosabb vonásokat itt is fel fogom idézni.
- 5 Az identitás-kutatások, szociolingvisztikai felmérések nemcsak azt bizonyították be, hogy a közép-európai magyar nemzeti identitás döntő láncszeme minden országban a magyar nyelv, hanem – az identitás-nyilatkozatok tartalomelemzése során – az is megállapítható, hogy az anyanyelv említése vonzza az egyéb, imént emlegetett kulturális tényezők (irodalom, hagyományok, szokások stb.) és általában a nagyobb tudatosságra valló identitás-elemek említését. (Sajátos módon azonban taszítja a túlzottan emócióvezérelt identitás-típusokat.) Részletesebben lásd: Gereben (2011).
- 6 Nem tudjuk pontosan, hogy ez a kapcsolat mennyiben közvetlen és mennyiben közvetett: az iskolázottság, az értékrend stb. által befolyásolt.
- 7 Többek között a Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2004/6. számában is (Gereben 2004: 50).
- 8 Úgy tűnik, hogy a kifejezetten érzelem-centrikus identitástípusnak a kilencvenes évek végén tapasztalt visszaszorulása egyúttal izlésbeli holdudvarának megváltozását is eredményezte, ugyanis a kilencvenes évek elején–első felében ez az identitás-beállítódás még sokkal jobban vonzódott a klasszikus irodalmi értékekhez.
- 9 Amit mérni tudtunk, az az olvasáskultúra és az identitástudat egyes típusainak együttjárása, kölcsönös egymásra hatása. Ugyanakkor feltételezhető, hogy e kölcsönös viszonyon belül fiatal korban inkább az *olvasás*, idősebb korban pedig a kialakult *azonosság-tudat* kap domináns szerepet.
- 10 Az MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének projektje ugyanannak az öt országnak (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Szerbia) felnőtt magyarságát reprezen-

táló mintákkal dolgozott 2007-ben, mint a mi ezredfordulós vizsgálatunk. Sajnos azonban a Kárpát panel a napilapokon kívüli sajtótermékek, valamint a könyvek olvasására nem tért ki, az egyéb médiahasználatra azonban igen.

- 11 Előre megadott válaszlehetőségeinket életszerűvé és kiegyensúlyozottá akartuk tenni azért, hogy a kérdőívben a „főleg magyarul” válasz-változat mellé beiktattuk a „főleg nem magyarul” (szerbül, szlovákul stb.), valamint az „egyformán magyarul és nem magyarul” kategóriákat is. Az 1. táblázat e kategóriák alapján, de más csoportosításban közli az adatokat.
- 12 A *komáromi* Selye János Egyetem, valamint a *nyitrai* Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara hallgatói közül 1100 fő válaszolta meg 2007 őszén az önkitöltős kérdőívet (a komáromiaknak több mint fele, a nyitraiaknak több mint háromnegyede). Lásd: Lampl (2008: 61–62).
- 13 Horváth Lilla vizsgálatának keretében a *pozsonyi* magyar egyetemi klubok, diákszervezetek rendezvényein 2008–2009 telén 150 önkitöltős kérdőív készült. A válaszadók kb. egyharmada volt közgazdász, másik harmada bölcsész, a többiek műegyetemisták és orvosok voltak (Horváth 2009: 6, 18).
- 14 *Szőgyén* Párkány és Érsekújvár között fekszik, mintegy 2600 lakosának 77 százaléka magyar nemzetiségű. Porubszky Zoltán felmérésének keretében 2011 nyarán – a 15 éven felüli lakosság körében – kvótás mintaválasztással 294 önkitöltős kérdőív készült (Porubszky 2012).
- 15 Szalay-Hodován Anna 2011-ben a 20 mélyinterjút (a magyarok százalékos arányának feltüntetésével) a következő helységeken készítette: *Pozsony* (3,8%), *Tőkés* (2%), *Éberhard* (51%), *Fél* (55%), *Vök* (75%). (Szalay-Hodován 2012)
- 16 A Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatóival 2005 júliusában 203 kérdőívet töltöttünk ki és számos interjút készítettünk *Tóthfalun*, az akkor közel 750 lakosú szinmagyar vajdasági faluban. A kutatás során a média-használattal kapcsolatos adatokat Botás Bernadett egyetemi hallgató dolgozta fel, aki a szakdolgozatát is ebből a témából írta. (Botás 2007.)
- 17 A kérdőíves felmérést a *zentai Nyári Ifjúsági Napok* 2008 júliusi rendezvénysorozatán megjelent mintegy 23 ezer magyar fiatalot reprezentáló 573 fős mintán végezte Badis Róbert. A kérdezettek átlagéletkora 20–21 év volt, 72%-uk volt középiskolai tanuló, illetve főiskolai, egyetemi hallgató. (Badis 2008/a.)
- 18 *Tordán* a Mihai Viteazul Főgimnázium magyar tagozatának 93 9–12. osztályos tanulója képezte az alapsokaságot, közülük 85 fő töltötte ki 2007-ben a kérdőívet. Több kérdés esetében a dolgozat csak a 45 lány adatait értékeli ki. A felmérést Ladányi Emese Kinga végezte (Ladányi 2007).
- 19 *Marosvásárhelyen* a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 217 11. osztályos diákja (az alapsokaságnak kb. 80%-a) 2009 májusában töltötte ki a Csontos Annamária által vezetett kutatás kérdőívét (Csontos 2010).
- 20 *Csikdánfalván*, ugyancsak önkitöltős kérdőívvel, Kovács Imola 2011-ben a Petőfi Sándor Mezőgazdasági Szakközépiskola 9–12. osztályainak 110 tanulóját kereste meg, ebből 100 fiatal válaszolt (Kovács 2010).
- 21 *Gerhard Schulze*: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: Wessely Anna (szerk.); A kultúra szociológiája. Budapest, 1998. Osiris K. 186–204. p. Továbbá: *G. Schulze*: Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart. Frankfurt–New York 1993. Campus Verlag
- 22 A médiahasználatról szóló összefoglalás forrásai: Kárpát panel (2007): 32–34.; 93–96.; 148–150.; 217–220.; 268–270.
- 23 A székely nagyközségben, *Zetelakán*, ugyancsak a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatóival 2002 nyarán végeztünk 403 fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán kérdőíves felmérést (Éhmann 2008).

- 24 A táblázat adatainak forrásai: A *tóthfalusi* olvasási szokásokról Kövesdi Rita egyetemi hallgató készített kutatási jelentést. (Kövesdi 2006.) A *zetelaki* olvasási adatokat Éhmann Gáborné Havas Mária értékelte ki (Éhmann 2008). A *magyarországi* falusi adatok forrása: ezredfordulós (2000-es) magyarországi felmérésünk adatbázisa.
- 25 A fiataloknak nagyobb hányada, közel egyharmada mondta rendszeres könyvolvasónak magát, de ha kontrollként alkalmazzuk az ezredfordulós (és korábbi) vizsgálataink „havonta átlagosan legalább egy könyv” kritériumát, akkor csak kb. 20 százalék bizonyul rendszeres olvasónak. (Vö.: Badis 2008/b)
- 26 *Adorján* és kontrollként *Kispiac* volt a két helyszín, ahol alsó- és felsőtagozatos tanulók és egy műszaki középiskola növendékei voltak a kérdezettek, összesen 86 kérdőívet töltöttek ki. A korcsoportok szerinti megoszlás nem ismert (Vörös 2003: 309).
- 27 A *marosvásárhelyi* diákok egyharmada olvas rendszeresen (havonta átlagosan legalább egy) könyvet, a *magyarországi* gimnazistáknak csak 23 százaléka. Az alig, illetve nem olvasók aránya közel azonos volt: 25, illetve 26 százalék. (Csontos 2009: 35; Nagy 2003: 76).
- 28 A *Székelyudvarhelyen* 1991-ben megkérdezett 100 17 éves középiskolás fele-fele arányban volt – magyarországi fogalmak szerint – gimnazista, illetve szakközépiskolás. (Nagy 1993)
- 29 1991-ben a megkérdezett diákok túlnyomó többsége rendszeres könyvolvasónak bizonyult, nem olvasó egyáltalán nem volt köztük; nagyon ritkán olvasó is alig akadt (Nagy 1993: 92). A szabadidős tevékenységek sorában a szépirodalom olvasása 1991-ben nagyon előkelő (6.) helyet foglalt el, messze megelőzve a televíziót és a „bulizós” tevékenységeket, és természetesen az akkor még gyerekcipőben járó számítógépet. A különbségek érzékeltetésére: az 1–5 közötti (a kedveltséggel növekedő) pontszám átlaga a szépirodalom olvasása esetében 1991-ben Székelyudvarhelyen 4,31; 2001-ben Magyarországon 2,77; 2009-ben Marosvásárhelyen 3,07 volt (Vö.: Nagy 1993: 79; Nagy 2003: 20; Csontos 2010: 27). Még valami: 1991-ben magasabb volt a könyvtári tagok aránya, mint 2009-ben. És ami talán nehezen hihető: azokban az ínséges időkben a megkérdezett tanulóknak több könyvük volt odahaza, mint a 2009-ben megkérdezetteknek! (Vö.: Nagy 1993: 88, 93; Csontos 2010: 41–43).
- 30 Vö.: Lampl (2008: 76); és Gereben (2005: 99).
- 31 Ez a 6,9-es átlagos évi kötettség ugyanis nem éri el a 2004-es magyarországi 8,5 kötetes, a 15–29 éves korosztály egészét jellemző átlagot sem, amelyben ugyan a gyakrabban olvasó tizenévesek is szerepelnek, de a középiskolai és egyetemista diákok mellett a korosztály kevésbé iskolázott, dolgozó (vagy munkanélküli) tagjai is (Rosta 2009: 47).
- 32 *Beregrákos* Munkács közelében fekvő, 3300 lakosú község. (A lakosság közel fele, kb. 1500 fő magyar nemzetiségű.) A Némethy Kálmán által 2010 augusztusában, a személyes kérdezés módszerével végzett kérdőíves felmérés a falu 16 éven felüli magyar lakosságából vett 204 fős mintát (Némethy 2011).
- 33 Egy olyan kérdésen alapul, hogy mit kell a gyerekeknek a szülői házban megtanulniuk, és a válaszadóknak a nevelési elvek 16 item-es listájáról az 5 általuk legfontosabbnak tartott elvet kell kiválasztaniuk. Az értékeszt részletes ismertetését és az értékeknek az olvasási szokásokkal való kapcsolatát lásd: Gereben (1998: 68–83).
- 34 Az 1996-ban 1781, 2011-ben 2695 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálat két szülői almintát hasonlított össze: akiknek óvodás vagy általános iskolás gyermeke(i) *anyanyelvi*, illetve *többségi nyelvű tanintézménybe* jár(nak). (Dobos 2011: 3–4)
- 35 Amelyben a soha nem olvasók 1, a nagyon gyakori könyvolvasók 100 pontot kaptak.
- 36 Egy eddig még nem említett – *horvátországi* magyar egyetemisták körében végzett – interjú vizsgálat kutatási jelentése, amely az olvasással csak nagyon érintőlegesen foglalkozott, részben a felvidéki eredményekre rímelve a következőket jegyzi meg: „(...) *Az interjúalanyok többsége (...) a kötelező szakirodalmon túl nem nagyon olvas. Az olvasott könyvek, amiket mégis említettek, az Jókai Mór, Szabó Magda, Csáth Géza, illetve amerikai bestsellerek.*” (Ditzendy 2008: 28).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Badis Róbert (2008/a): Ifjúságkutatás 2008. Zenta, Identitás Kisebbségkutatási Műhely. (Kézirat)
- Badis Róbert (2008/b): A vajdasági magyar fiatalok olvasási szokásai. (Előadás az „Ezt az erélyét...” címmel, 2008. november 7-én, Zentán rendezett konferencián.) Zenta (Kézirat)
- Botás Bernadett (2007): Egy vajdasági magyar falu médiafogyasztási szokásai. Piliscsaba (A PPKE BTK Kommunikációs Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat)
- Csontos Annamária (2010): Olvasás és szabadidő – vizsgálat a Bolyai Farkas Elméleti Líceum és a Református Kollégium 11. osztályos diákjai körében. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, Szociológia Szak (Államvizsga-dolgozat. Kézirat)
- Ditzendy Orsolya (2008): A Magyarországon tanuló horvátországi magyar egyetemisták identitása. Piliscsaba (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat)
- Dobos Ferenc (2011): Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 1996–2011. (Kutatási jelentés) B-Fókusz Intézet (BFI)
http://www.knkf.hu/common/main.php?pgid=cikk_lista&tema_id=83&lap=1
- Éhmann Gáborné Havas Mária (2008): Zetelaka művelődésszociológiai vizsgálata. In: Ami rejtve van s ami látható. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára. (Szerk: Császár Melinda–Rosta Gergely) Budapest–Piliscsaba, Loisir Kiadó, 147–173. p.
- Gábrity Molnár Irén–Rác Livia (2007): Kárpát panel – Vajdaság. Gyorsjelentés. In: Kárpát panel, 2007. A Kárpát-medencei magyarság társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés. (Szerk.: Papp Z. Attila–Veres Valér) Budapest, MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 120–184. p.
- Gereben Ferenc (1998): Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében. Budapest, OSZK.
- Gereben Ferenc (2004): Az ezredforduló magyar olvasáskultúrája a Kárpát-medencében. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 6. sz.
- Gereben Ferenc (2005): Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. Budapest, Lucidus Kiadó.
- Gereben Ferenc (2010): A Vajdaság (és Tóthfalu) helye a Kárpát-medence magyar olvasáskultúrájában. = Könyvtári Figyelő 1. sz.
- Gereben Ferenc (2011): Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosságtudatában. In: Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. (Szerk.: Híres László Kornélia et al.) Budapest–Beregszász, 2011. 245–256. p.
- Gereben Ferenc (2012): Hagyományos és/vagy digitális olvasás? Egy interjú vizsgálat eredményeiből. = Könyvtári Figyelő 3. sz.
- Görömbei András (2003): Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban. In: Irodalom és nemzeti önismeret. Budapest, Nap Kiadó, 63–79. p.
- Horváth Lilla (2009): Pozsonyi magyar fiatalok identitása és értékrendje. Piliscsaba. (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat)
- Katsányi Sándor (2000): Magyar olvasáskultúra túl a határokon. = Könyvtári Figyelő 4. sz.
- Kárpát panel 2007. (2007) A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés. (Szerk.: Papp Z. Attila, Veres Valér) Budapest, MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Kovács Imola (2010): Olvasási szokások és internethasználat a csíkdánfalvi középiskolások körében. Csíkszereda, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Műszaki és Társadalomtudományi Kara, Szociológia Szak (Államvizsga-dolgozat. Kézirat)
- Kövesdi Rita (2006): Kulturális fejlődés és olvasáskultúra Tóthfaluban. Piliscsaba, PPKE-BTK (Kézirat)

- Ladányi Emese Kinga (2007): A fiatalok és az olvasás: a betűk (h)arca. Esettanulmány a tordai Mihai Viteazul Főgimnázium magyar tagozatos diákjainak olvasási szokásairól. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Egyetem. (Szakdolgozat. Kézirat)
- Lampl Zsuzsanna (2008): A kép és a tükör. In: Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. (Szerk. Fedinec Csilla) Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 61–83. p.
- Nagy Attila (1993): Olvasáskultúra és nemzeti azonosságtudat. (Középiskolások hármastükörben) In: Gereben Ferenc–Lőrincz Judit–Nagy Attila–Vidra Szabó Ferenc: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Budapest, Közép-Európa Intézet, 75–121. p.
- Nagy Attila (2003): Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata. Budapest, OSZK–Gondolat Kiadó.
- Nagy Attila–Péterfi Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. = Könyvtári Figyelő 1. sz.
- Némethy Kálmán (2011): Beregrákos magyar nemzetiségének identitásvizsgálata. Piliscsaba (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat)
- Porubszky Zoltán (2012): Vallásosság és értékrend Szőgyénben. Piliscsaba. (A PPKE BTK Szociológiai Intézetében megvédett szakdolgozat. Kézirat)
- Rosta Gergely (2009): Ifjúság, vallás, kultúra. In: Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötete. (Szerk.: Gereben Ferenc) Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 35–52. p.
- Szalay-Hodován Anna (2012): „Szlovák a házastársam.” Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében. = Valóság 8. sz.
- Vörös Anna (2003): Olvasásszociológiai felmérés az adorjáni általános- és középiskolai tanulók körében. In: Adryantól Adorjánig. Tóthfalu, Kanizsai Szociográfiai Műhely, Logos Grafikai Műhely.